

ամբողջ մեծ ժողովրդեան մը համարումն ու սերը, որ հիմնադրենք գձեզ աշխարհիս ամենէն անզգամ ազգին տեղ դրեր է, անոր սերունդներն ալ գձեզ նոյնպէս պիտի համարին : Տարակոյս չկայ որ հաշտութիւն կրնաք ընել, բայց գձեզ կառավարելը մտքերնեզ պիտի հանեք : »

Անգղիացիք Ֆրանքլինի այս խրատը հինգ տարի ետքը ակամայ կամօք կատարեցին . իսկ այն միջոցին բաւական համարեցան քանի մը բերեա առաջարկութիւններ ընել Ամերիկացոց, խոստանալով որ 1765էն ետեւ դրուած օրէնքները ետ առնուն, եւ իրաւունք տան որ իրենց կուսակալներն ու զօրավարներն իրենք ընտրեն : Ֆրանքլին Գաղղիոյ տէրութեան հետ ըրած դաշնադրութիւնը նոր ստորագրեր էր՝ երբոր այն առաջարկութիւններուն մէկ օրինակը բարեկամներէն մէկը իրեն հասուց Անգղիայէն : Պատասխան գրեց անոր քէ « Ամերիկան Գաղղիոյ գիրկը նետուեցաւ .

ինքը իր չափը զիտցող առաքինի օրիորդ մըն էր . անգուք մօրու մը (խորք մայր մը) զինքը դուրս ըրաւ, անունը արեց, կեանքը վերցրնել ուզեց : Բոլոր աշխարհք անոր անմեղութիւնը կը ճանչնայ ու իրեն տէր կելլէ : Բարեկամները կը փափաքէին որ շէնքով շնորհքով տուն տեղ ըլլայ . . . եւ միտքս դրած եմ քէ այն պատուական ու պատուաւոր օրիորդը բարի եւ օգտակար տանտիկին մը պիտի ըլլայ, եւ քէ այն ընտանիքն որ զինքը այնպիսի անարժան կերպով դուրս ըրին՝ երկար ատեն պիտի ցաւին զինքը կորսընցընելուն վրայ : »

Վերջապէս Ֆրանքլին հասկըցուց ամենուն ալ քէ այն առաջարկութիւններուն ատենը անցաւ, եւ ասկեց ետքը Անգղիան պետք է որ Ամերիկայի ինքնիշխան ազատութիւնը ճանչնայ, ու Ամերիկացոց հետ բարեկամ ըլլային ու վաճառականութիւն ընելէն ի գատ ու րիշ կապակցու թեան չսպասէ :

(Նարայարութիւնը յաջորդ բուռն մեջ :)

Գ. Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ԳԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՀԱՅՍՏԱՆԵՆԱՅՅ :

Արեւնէն անունով Փարիզու ուսումնական շարքագրին մէջ Պարոն Ուպիչինի գաղղիացին յօդուած մը հրատարակեց ամսոյս 24ին, այն երկու նորատիպ գրուածքներէն առիք առնելով՝ որոնց վրայ խօսեցանք ամսագրոյս է : Եւ Թ րիւնուն մէջ : Պարոն Ուպիչինին այն խղճմտանքաւոր մատենագիրներէն է որ ի բնէ ճշմարտասեր ու քննասեր են . տեսած կամ լսած բաներին ոչ երբէք շտկէ շիտակ կընդունին, այլ առաջ լաւ մը հասկընալու կընային ու ետքը գիր կանցընեն . ասով ուրիշներուն ալ անմոյար առաջնորդ կըլլան այսպիսի գրուածքները . եւ երէ յանկարծ սխալ կարծիք մըն ալ ունենան կամ ծուռ խօսք մը գրած ըլլան, իմանալուն պէս քէ սխալեր են՝ սիրով կը շտկեն . կարդացողներն ալ երբոր կը հասկընան քէ այն սխալանաց պատճառ՝ ուրիշներուն տուած ծուռ տեղեկութիւնն է, եւ ոչ քէ իրենց անձնական կիրքը եւ կամաւոր պակասութիւնը, անոնց վկայութիւնը մեծ ոյժ կունենայ իրենց առջեւն ու գրուածքին կարդացող շատ կը գրտնուի : Պարոն Ուպիչինին անա այսպիսի մատենագիրներէն մէկն է : Արդէն ուրիշ ժամանակ օսմանեան տէրութեան մէջի քրիստոնեայ եւ մանմե-

PROFESSION DE FOI DE L'ÉGLISE ARMÉNIENNE.

Une revue littéraire qui se publie à Paris, l'*Athénæum*, vient de donner dans le numéro du 24 novembre un article de M. Ubcini sur les deux ouvrages récents dont nous avons entretenu nos lecteurs dans nos numéros 7 et 9. M. Ubcini est un de ces écrivains consciencieux aimant avant tout la vérité, jaloux de tout soumettre à un examen raisonné, n'acceptant et ne reproduisant aucun récit, aucune assertion sans recherches faites par eux-mêmes et sans contrôle. Les ouvrages écrits dans cet esprit acquièrent bientôt l'autorité qu'ils méritent, et cette autorité devient d'autant plus grande que la bonne foi de l'auteur est mieux connue, et qu'il la manifeste par son empressement à rectifier lui-même ce qu'il a pu avancer d'inexact. S'il est constant que l'intention d'altérer les faits n'a jamais égaré sa plume, si sa candeur éclate aux yeux du lecteur, ses livres ne tardent pas à jouir de l'estime d'un public éclairé et nombreux. C'est un devoir pour nous d'affirmer que tel est le cas pour M. Ubcini. Les notices intéressantes et détaillées qu'il a données sur les populations chrétiennes et musulmanes

տական ազգերուն վրայ այնպիսի կարեւոր ու մանրամասն տեղեկութիւններ տուած է որ արժանապէս յարգի են Եւրոպացոց առջեւ : Անաւասիկ այս անգամ Արեւեկոսին մէջ հրատարակած յօդուածը՝ հայերէն թարգմանութեամբը հանդերձ ու մէկ երկու կարեւոր ծանօթութիւններով :

« Պատմութիւն, վարդապետութիւն, առանգութիւնք եւ արարողութիւնք արեւելեան եկեղեցոյն Հայոց. » ուրաժալ տպագրեալ ի Փարիզ, 1855 :

« Երկու հարիւր տարիէ ի վեր, ու մինչեւ մեր օրերն ալ, Հայաստանի վրայ բան գրողներուն շատը, ինչպէս հայրն Մոնիէ յիսուսեան, բողոքական արեւելագետը Լաքրոզ, Ասսեմանի, Փլիքէ՝ իր *Հերետիկոսութեանց Բառարանին* մէջ, կրսնն թէ Հայոց եկեղեցին միաբնակաց մոլորութիւնն ունի, որ Եւտիքեսի ու անոր հետեւողաց հերետիկոսութիւնն է, այսինքն Աղեքսանդրիոյ Դեոսկորոս պատրիարքին եւ Յակոբայ Բարադեոսի՝ որ Մանձաղոս ալ կրսուի : Ես իսկ մէկ անմտադրութեամբ մը՝ որ շատ մը քննարաններ երեսիս տուին՝ այնպէս կարծեցուցեր եմ իմ նախընթաց գրուածքներէս մէկուն մէջ թէ ես ալ նոյն հիմակուան ընդհանրապէս ընդունելի եղած կարծիքին վրայ եմ : Այս իրաւ է որ եթէ մէկը մասնաւոր ուսմունք ըրած ու տեղեկութիւն առած չըլլայ, խարուկը շատ դիւրին է, մանաւանդ անոր համար որ խարտութեան պատճառ՝ միայն բառերու շփոթութիւնն է, եւ այն բառերուն տարբերութիւնը անոնք միայն կրհասկընան որ Հայոց գրաւոր լեզուին տեղեկ են : Այս խնդիրը՝ որ ես հազիւ թէ յիշատակեր եմ Հայոց եկեղեցոյն վրայ տուած տեղեկութեանս մէջ (Նամականի գճածկատանէ, հատ. Բ, էջ 270), պէտք եղած բացատրութիւններն ու յայտնի վկայութիւններ չունենալուս համար, այս օրերս պայծառ կերպով լուսարանեցաւ՝ վերնագրիս մէջ դրուած գրքին հրատարակութեամբը : Հեղինակին համար յառաջաբանը այսչափ միայն կրսէ թէ « Հայ մըն է որ իր հայրենեաց յիշատակարաններուն մէջ ամենէն հին ու հոյակապ անուններուն մէկը ունի, ու թէ քաղաքական աստիճանի բարձրութեամբը եւ թէ հաստատուն եւ ընդարձակ հմտութեամբը երեւելի է » . այս անձը Փերրպուրկի մէջ մեծ անուն ու մեծ ազդեցութիւն ունեցող մէկն է կրսնն¹ (Լագարեանց

de l'empire ottoman justifient l'éloge que nous nous plaçons à lui accorder, la faveur avec laquelle ont été accueillies partout ses publications. Nous reproduisons ici l'article de l'*Athénæum*, en l'accompagnant d'une traduction arménienne et de notes qui nous ont paru nécessaires.

Histoire, dogmes, traditions et liturgie de l'Église arménienne orientale, in-8. Paris, Frank, 1855.

La plupart des auteurs qui ont écrit sur l'Arménie dans les deux derniers siècles, et même de nos jours, le Père Monnier, jésuite, l'orientaliste protestant Lacroze, Assemani, Pluquet, dans son *Dictionnaire des hérésies*, ont représenté son Eglise comme entachée du monophysisme qui produisit l'hérésie d'Eutychès et de ses adhérents, Dioscore, patriarche d'Alexandrie, et Jacques Baradée, dit Zanzale. Moi-même, par une inadvertance que plusieurs critiques m'ont objectée, j'ai donné lieu de supposer, dans un de mes précédents écrits, que je partageais cette croyance, admise presque généralement aujourd'hui. Le fait est qu'à moins d'études et de connaissances tout à fait spéciales, la méprise est d'autant plus facile qu'elle se fonde uniquement sur une confusion de mots appréciable seulement à ceux qui sont familiers avec la langue classique de l'Arménie. Ce point que je me suis contenté seulement d'indiquer dans ma notice sur l'Église arménienne (*Lettres sur la Turquie*, t. II, p. 270), faute d'éclaircissements et de textes positifs à l'appui, vient d'être mis en lumière avec beaucoup de netteté par l'ouvrage dont j'ai indiqué le titre en tête de cet article. L'auteur, que la préface se borne à nous présenter comme un « Arménien, dont le nom se rattache aux plus illustres et aux plus antiques souvenirs de sa patrie, non moins distingué par la position sociale éminente qu'il occupe que par l'instruction solide et variée qu'il possède, » est, dit-on, un personnage fort connu et fort influent à Saint-Petersbourg, (le comte de Lazareff)¹. Cette circonstance seule suffirait à expliquer la curiosité qu'a excitée le livre parmi les personnes qui

¹ Պարոն Ուպիչինին այս խորհրդածութիւնը կրտսիպէ գմեղ ըսելու թէ Լագարեանց իշխաններէն մէկն ալ (վասն զի երեք

¹ Nous sommes forcés, par cette assertion de M. Ubicini, de déclarer qu'aucun des comtes de Lazareff (car ils sont

իշխանը) : Ասով այ բաւական կրնասկըցուի թէ այս գիրքը ինչո՞ւ համար այնչափ հետաքրքրութիւն պատճառեց այնպիսի մարդկանց որ զիտն թէ ինչ որ կընրատարակուի թէ Ռուսաստանի մէջ եւ թէ Ռուսիոյ հաւանութեամբն ու արտօնութեամբը՝ կրօնական եւ քաղաքական խնդրոց վրայ, կերպով մը պաշտօնական կերպարանք կառնու. ուստի եւ հեղինակն ո՞վ ալ ըլլայ՝ ոչ թէ իր անուամբը կըլսօսի, այլ յանուն ուղղադաւան կայսեր : Արդ այս գիրքը որ մենք պիտի քննենք՝ միայն կրօնական վեճի մը բացատրութիւն չէ, այլ հեռուանց այնպիսի խնդրոց մը կընայի որ Արեւելքի հիմնական քաղաքականութեանը հետ ամենամեծ կապակցութիւն ունի. բայց մենք պետք է անիկայ մեկդի ղենենք :

« Այս խնդիրը հասկընալու համար քանի մը նախագիտելիք պետք է :

« Հայոց հերձուած ըսածնին՝ ինչպէս որ յայտնի է՝ Քաղկեդոնի ժողովոյն պատճառաւ եղաւ՝ 451ին : Մինչեւ այն ատեն Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը ամենայն կերպով համաձայն էր Արեւելեան մեծի եկեղեցւոյն վարդապետութեանը հետ, ինչպէս որ կը վկայէ Յունաց Պրովղ պատրիարքին գրած բուզըր առ սուրբն Սահակ Կարողիկոս Հայոց, որ յունարէն եւ լատինարէն տպուած է Մանսիին *Հատարմն ժողովոց* ըսուած գրքին եւ հատորոյն մէջ : Բայց այն չորրորդ ժողովն ետեւ՝ յորում եւտիքեսի ու Գեոսկորոսի ներտիկոսութիւնը դատապարտուեցաւ, այն աղանդաւորաց կուսակիցները Ասիոյ շատ կողմերը ձայն մը տարածեցին թէ հարք Քաղկեդոնի ժողովոյն նորէն Նեստորի մոլորութեանը մէջ ընկան որ քսան տարի առաջ եփեսոսի ժողովոյն մէջ դատապարտուած էր : Հայք՝ որ նոյն ատենները պատերազմ ունեին Պարսից դեմ՝ այն ժողովոյն մէջ գտնուիլ չկարենալով, սուտ համբաւոյն հատացին՝ թերեւս քիչ մը զխրահաւանութեամբ .

եղբարք են) գրքին հեղինակը չէ, եւ ոչ կայսերական հրամանը կամ հանձնարարները հարկ եղած է ընդունիլ անոր տպագրութեանը համար ի Փարիզ : Լազարեան իշխանք ինչպէս որ ամեն ժամանակ իրենց ազգասիրութենէն շարժած՝ փափաքեւ ու աշխատեւ են որ իրենց ազգային եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը հասկըցընեն Ռուսաց եւ ուրիշ քրիստոնէայ ազգաց, այս գրուածքն ալ ուրիշ պատուաւոր Հայոց մը շարադրել ու իրենց ծախքովը տպել տուեր են. ուստի որչափ ալ լաւ գրած ըլլայ՝ պաշտօնական կերպարանք մը չկրնար ունենալ՝ ոչ Ռուսաց կայսեր եւ ոչ Էջմիածնի կարողիկոսին կողմանէ : Գ. Ա. :

¹ Չմոռնալու է որ Նեստորականը *Երկու անձինք* կըզանազանէին ի Քրիստոս, իսկ եւտիքականք մի միայն բնութիւն կրճանջեային, այսինքն աստուածային բնութիւնը :

savent que tout ce qui se publie, soit en Russie, soit avec approbation et privilège de la Russie, en matière de religion et de gouvernement, prend un caractère en quelque sorte officiel, l'auteur, quel qu'il soit, ne s'exprimant jamais en son nom propre, mais au nom du czar orthodoxe. Or l'ouvrage que nous avons à examiner ici n'éclaircit pas seulement un point de controverse religieuse, il touche accidentellement à une question qui intéresse au plus haut degré la politique actuelle de l'Orient, mais que nous devons laisser de côté.

Quelques explications préalables sont nécessaires à l'intelligence de cette question.

Ce qu'on appelle le schisme arménien naquit, comme on sait, à l'occasion du concile de Chalcédoine, en 451. Jusque-là l'Église d'Arménie s'était maintenue en conformité parfaite de doctrine avec la grande Église d'Orient, ainsi que l'atteste la lettre du patriarche grec Proclus à saint Isaac, patriarche d'Arménie, publiée en grec et en latin, par Mansi, tome V de la *Collection des conciles*. Mais après la tenue du quatrième concile, où fut condamnée l'hérésie d'Eutychès et de Dioscore, les partisans de ces sectaires répandirent dans la plus grande partie de l'Asie le bruit que les Pères de Chalcédoine étaient retombés de l'erreur d'Eutychès dans celle de Nestorius, condamnée vingt années auparavant par le concile d'Ephèse¹. Les Arméniens, qui avaient été empêchés d'assister au concile par la guerre qu'ils soutenaient à cette époque contre les Perses, accueillirent, un peu légèrement peut-être, ces bruits mensongers; et d'autres circonstances, plus

trois frères) n'est l'auteur de cet ouvrage, et, de plus, qu'il n'a été nullement nécessaire d'obtenir la permission ou l'agrément de l'empereur de Russie pour l'imprimer à Paris. Les comtes de Lazareff, qui, de tout temps, poussés par un zèle patriotique, ont travaillé à faire ressortir l'orthodoxie de leur église nationale aux yeux des Russes et des autres nations chrétiennes, ont eu la pensée de faire composer cet ouvrage par un de leurs compatriotes, et l'ont fait imprimer à leurs propres frais. Ainsi, malgré tout son mérite, cette publication ne peut avoir aucun caractère officiel ni de la part de l'empereur de Russie, ni de la part du catholicos d'Etchmiadzin. G. A.

¹ On se rappelle que les Nestoriens distinguaient en Jésus-Christ deux personnes; les Eutychéens ne reconnaissaient en lui qu'une seule nature, la nature divine.

անոր վրայ ուրիշ իրարմե աւելի պակաս ծանր պարագաներ եկան, անով հետո մնացին Քաղկեդոնի դաւանանքէն՝ որուն ուղղափառութեանը վրայ կասկածիլը իրաւունք կրսեպէին :

« Այն պարագաներուն մէջ մէկ հատ մը կայ որ անանուն հեղինակը մասնաւոր կերպով կրխօսի վրան մեծաւ իրաւամբ. այսինքն Քրիստոսի երկու բնութեանց գոյակցութիւնն ու յարաբերութիւնը բացատրելու համար գործածուած բառերուն երկու մտքով հասկըցուիլը, որ հերձուածոյն բուն պատճառն է : եւ յիրաւի, Հայոց լեզուն դեռ քիչ մշակուած ըլլալուն (հարկը տարի մը հազիւ կար որ Մեսրոպ հայկական այբուբենը հնարեր էր) ¹, չէր կրնար ճիշդ ու յստակ կերպով բացատրել յունական աստուածաբանութեան վերացեալ խօսքերը, եւ շատ անգամ կըպատահէր որ առանց զիտնալու կըփոխէր բացատրելու իմաստը, քեպտ եւ այն իմաստներուն այսպէս կամ այնպէս հասկըցուելուն վրայ էր այլ եւ այլ քրիստոնեայ ժողովրդոց միաձայնութիւնը ² : Ուստի եւ ուրիշներէն աւելի յաճախ գործածուած բառերը, որ խնդիրն այնտեղ վրայ էր, *φύσις* (բնութիւն), *οὐσία* (էութիւն), *ὑπόστασις* (ենթակայութիւն կամ անձն) հայերէնին մէջ ճիշդ ու համազօր բառեր չունենալուն՝ Հայերը ստիպուած էին *φύσις* բառը *բնութիւն* բարգմանել, որ իրենց մէջ մասնաւոր կերպով *անձն* կրնշանակէ :

« Հայոց խարուելուն մեծ պատճառ մըն այ՛ ստոր նման ուրիշ հոմաձայնութիւն մը եղած է որ Լեւոն Ա. պապին Քաղկեդոնի ժողովոյն վարդապետութեանը վրայ՝ առ Փլարիանոս գրած նամակին բարգմանիչն ըրեր է. « Այն նամակին մէջ ուղղափառապէս ըսուած էր քե երկու բնութիւնք են ի Քրիստոս, որոնց *մէկը* հրաշքներ կըգործէր, եւ *մյուսը* մարդկային կրից ենթակայ էր : Քարգմանիչը յունարենին *միս... եւ մյուսն* բառերը՝ հայերէն *միս... եւ ոմն* բառերով բացատրեր է. եւ այս բաներս հայերէնին զօրութեամբը անձնաւոր եակի կըպատշաճին, եւ այս *եւ այն անձն* կրնշանակին :

ou moins graves, qui vinrent s'ajouter à celle-ci, contribuèrent à les éloigner de la foi de Chalcedoine dont ils se croyaient en droit de suspecter l'orthodoxie.

Parmi ces circonstances, il en est une sur laquelle l'auteur anonyme insiste avec beaucoup de raison : c'est l'ambiguïté des termes arméniens employés pour définir la coexistence et la corrélation des deux natures en Jésus-Christ, cause véritable du schisme. En effet, la langue, encore peu travaillée (il y avait un siècle à peine que Mesrob avait inventé l'alphabet arménien), n'avait pas la faculté d'exprimer avec précision et netteté les abstractions de la théologie grecque, et il lui arrivait souvent de dénaturer à son insu la pensée qu'il s'agissait de rendre, et sur l'intelligence de laquelle reposait cependant l'entente des différentes communautés chrétiennes ¹. C'est ainsi que les mots les plus fréquemment employés, et sur lesquels roulait tout le débat, *physis* (nature), *ousia* (substance), *hypostasis* (personne), n'ayant pas d'équivalent précis dans leur langue, les Arméniens étaient obligés de traduire *physis* par *pnoutioun*, qui, chez eux, s'entend plus particulièrement de *personne*.

Une équivoque semblable, commise par le copiste chargé de traduire la lettre du pape Léon Ier à Flavien sur la doctrine du concile de Chalcedoine, contribua à fortifier les Arméniens dans leur méprise. « Il était dit, d'une manière très-orthodoxe, dans cette lettre, que Jésus-Christ avait deux natures, dont *l'une* opérait les miracles, et dont *l'autre* était sujette aux souffrances de l'humanité. Le traducteur rendit les mots *l'une* et *l'autre* par l'expression arménienne *womn iev womn*, expression qui, d'après le génie de la langue à laquelle elle appartient, ne peut s'appliquer qu'à

¹ Այբուբենին հնարուիլը հարկը տարի այ չկար, 45 կամ 46 տարի էր միայն. բայց Հայոց լեզուն եւ գրականութեանը բառական ծաղկած էր՝ սրբոց Քարգմանչաց արդեամբքն ու ճարտարութեամբը : Լեզուն մը սրջափ այ մշակեալ ըլլայ՝ միքէ կարելի է անոր մէջի բառերուն այլ եւ այլ նշանակութիւն կամ հոմաձայնութիւն ունենալը արգիլել : Պարոն Ռապիշինին զիմացի հեղինակին բերած այս պատճառը (էջ 20) տկար է, քեպտ եւ խնդրոյն խփութեանը վնաս մը չիտար : Գ. Ա. :

¹ Un siècle ne s'était pas même écoulé depuis que l'alphabet arménien avait été établi; il n'existait que depuis 45 ou 46 ans, et pourtant la langue et la littérature arméniennes étaient déjà assez florissantes, grâce aux travaux et à l'habileté de nos saints *interprètes*. Quoiqu'une langue soit parfaitement cultivée, il ne sera jamais possible d'empêcher que les mots qu'elle admet n'aient différentes acceptions et n'offrent des ambiguïtés. C'est une très-faible raison que l'auteur du livre, analysé par M. Ubicini, allègue (page 20), mais elle ne dénature en rien le fond de la question. G. A.

Ասով նամակին իմաստը՝ որ *մին և մյան* ըսելով Քրիստոսի երկու բնութիւնքը կրճատակրուէին, քարգմանութեանը մէջ փոխուած կըլլար *մին* բառով. ուստի եւ Հայերը բնութեանց համար ըսուած չէին հասկընար զայն, հապա անձի վրայ. մի եւ նոյն *մին* բառին կրկնութիւնն ալ կարծիք տուաւ իրենց թէ խօսքը երկու անձի կամ երկու ենթակայութեանց վրայ է : Արդ որովհետեւ Լեոն պապին նամակը Քաղկեդոնի ժողովոյն հարքը ուղղափառական եւ ժողովոյն բուն սահմանին համաձայն ճանչցեր էին, Հայոց եպիսկոպոսները հաստատութեամբ դրին մտքերնին թէ այն ժողովը նորէն Նեստորի մոլորութեանը մէջ ընկաւ, թէպէտ եւ նախքէսի մոլորութիւնն ալ կըրգատապարտէին : »

« Եւ այսպէս բառերու շփոթութիւն մը միայն պատճառ եղած ըլլալով երկու եկեղեցեաց իրարմէ բաժնուելուն, զիրենք համաձայնեցընելն ալ շատ դիւրին բան պիտի ըլլար : Բանը՝ ծուռ հասկըցուած խօսքը շտկելուն վրայ էր : Յոյնք եւ Հայք այն չորս ճամբորդներուն կրճատէին որ, ինչպէս ուրիշ առող պատմեր եմ, կերակուրնին մեկտեղ ուտելու ըլլալով՝ խաղող ուզեր են պանդոկապետէն, ու ամեն մարդ իր լեզուովը *խաղող* ըսելուն՝ կոխ եղեր է. այն ինչ կպուր կպուրի կուզան եղեր՝ անցորդ մը մէջ մտեր հաշտեցուցեր է զիրենք՝ հասկըցընելով թէ չորսին ուզածն ալ մի եւ նոյն բանն է :

« Սակայն այլ եւ այլ անգամներ, մանաւանդ 629ին, 647ին ու 966ին, երկու եկեղեցիները միաբանելու համար եղած ջանքերը պարապ էլան, երբեմն պարզ արտաքին պատճառներով, երբեմն ալ Յունաց առաջնորդներուն խտտութեամբը որ Հայոց եկեղեցոյն հին ատենէ ի վեր ունեցած քանի մը ազատութիւնները ճանչնալ չէին ուզեր : Այն փորձերուն վերջինն ու ամենէն նշանաւորը եղաւ ժՖ դարուն ետքերը՝ սրբոյն Ներսէսի կաթողիկոսութեան ատենն որ ճնորհալի ըսուած է իր ոճոյն քաղցրութեանն ու յստակութեանը համար, եւ անոր յաջորդին Գ Գրիգորի ժամանակը : Հռոմկայի ժողովոյն տանձանը, որ եղեղեցական պատմութեան մէջ սովորաբար Տարսուսի ժողով կըսուի (1179), Հայոց գլխաւոր երեսուցութիւնք եպիսկոպոսներէ ստորագրուած, եւ ըստ ամենայնի տիեզերական արժոյն վարդապետութեանը համաձայն ճանչցուած ըլլալով, յոյս կուտար թէ այնուհետեւ բաժանումը պիտի դադրի եւ երկու եկեղեցիները պիտի միաբանին. մէյժ՝ ալ կայսեր

une personne animée, à un individu, et signifie *l'un et l'autre* dans l'acception de *quelqu'un*. Le sens de la lettre dans laquelle *l'une et l'autre* se rapportaient aux deux natures du Christ, était, par conséquent, altéré dans la version par le mot *womn*, que les Arméniens étaient portés à entendre non des natures, mais de la personne, tandis que la répétition du même mot *womn* leur donnait lieu de croire qu'il était question de deux personnes ou hypostases différentes. Ainsi la lettre du pape Léon ayant été reconnue par les Pères de Chalcedoine, comme orthodoxe et conforme à la véritable définition du concile, les évêques arméniens crurent formellement que ce concile était revenu aux erreurs de Nestorius, tout en condamnant celles d'Eutychès. »

Ainsi une simple confusion dans les mots avait causé la séparation des deux Eglises, et dès lors il semble que rien ne fût plus aisé que de les mettre d'accord. Il ne s'agissait que d'expliquer le malentendu. Grecs et Arméniens se trouvaient dans la même situation que ces quatre voyageurs, dont j'ai raconté ailleurs la dispute, qui, devant prendre leur repas en commun, commandèrent qu'on leur apportât du raisin, en se servant chacun du mot usité dans sa langue, et qu'un passant mit d'accord, au moment où ils allaient en venir aux coups, en leur apprenant qu'ils avaient demandé tous les quatre la même chose.

Cependant les tentatives faites à diverses reprises, notamment en 629, en 647 et en 966, en vue de la réunion des deux Eglises, échouèrent, soit par l'influence de causes purement extérieures, soit par l'effet de l'intolérance des prélats grecs, qui refusèrent de reconnaître à l'Eglise arménienne certaines *libertés* dont elle jouissait *ab antiquo*. La dernière et la plus sérieuse de ces tentatives eut lieu vers la fin du XIIe siècle, sous le patriarcat de Nersès, surnommé *Schnorhali* (le Gracieux), à cause de la douceur et de la pureté de son style, et de son successeur Grégoire IV. La déclaration du concile arménien de Hrom-Gla ou Roum-Kalé, plus connue dans l'histoire ecclésiastique sous le nom de concile de Tarse (1179), signée par les principaux évêques de l'Arménie, au nombre de trente-trois, et jugée conforme de tous points à la doctrine du siège œcuménique, faisait espérer la fin prochaine du schisme et l'union définitive des

մանք, կամ ըստ ոմանց՝ յոյն առաջնորդներեն մեկքանիին կրօնամոլութիւնը վրայ գալով՝ ամեն համաձայնութիւն աւրեց :

« Իսկ քե այն առնեն ետքը Հայք իրենց կոիւներուն ու քաղաքական յեղափոխութիւններուն մէջ ինչ կերպով իրենց դաւանանքին ողջմտութիւնն ու ազատութիւնը պահեցին. այն ողջմտութիւնը ինչ կերպով անարատ մնաց նաեւ իրենց վերջին բազաութեան իյնալէն ու ազգին ցիրուցան ըլլալէն ետեւ, այս խնդրոյն հետազոտութիւնը ուրիշներուն բողոմ. խնդիր մը որ շատ հետաքրքրական է յիրաւի, բայց իմ նպատակես ու դիմացի գրքիս նպատակէն ալ կրնեազընէ գլխա : Գրքին մէջ երկու մաս ալ կայ. մեկը Հայոց դաւանութիւնն է որ սուրբն Ներսէս շարագրեր է 1166ին ի խնդրոյ Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր, Հոռովկայի ժողովէն տասուիրեք տարի առաջ. մեկալը պատարագամատուցին բառական բարգմանութիւնն է, հանդերձ յաւելածով ալ եւ այլ տեղեկութեանց՝ սուրբ խորհրդոց, պանոց, եկեղեցական դասակարգութեան եւ ուրիշ նիւրոց վրայ. եւ անոնց վրայ ալ չեմ խօսիր. Արեւելքի ամենէն հին եկեղեցեաց մեկուն արարողութեանցն ու կարգաւորութեանը քաջանմուտ ըլլալ փափաքողը կրնայ բուն գիրքը կարդալ :

« Բայց մեկ բան մը կայ որ հեղինակը հարեանցի կերպով մը միայն կը յիշատակէ, եւ ես կարծեմ քե գրուածքին բուն դիտումն ալ անոր մէջ կրնասկըցուի, ուստի եւ արժան է դուրս ցատքեցընէլ. եւ է Ռուսաստանի Հայոց կրօնական եւ քաղաքական վիճակը : Մեկ դիւն ամեն ջանք կընէ որ Հայոց եւ Ռուսաց եկեղեցիներուն մէջի տարբերութիւնները՝ որ գրեթէ անաւանակի բաներ են կըսէ՝ անկի ալ պզտիկցընէ, եոյն իսկ Փեքրպուրկի սուրբ սիննոգոսին վկայութիւնները ձեռք առնելով. մեկդիւն ալ մասնաւոր սիրով մը կրնամք. Հայոց Ռուսաստանի մէջ վայելած բարերարութիւններն ու ազատութիւնները ընդ հովանեաւ հօգր պաշտպանութեան Կայսեր, անոնց եկեղեցիներուն ու վանքերուն թիւը եւ հարստութիւնը որ ի Փեքրպուրկ, ի Մոսքուա, ի Նիժնի-Նովկորոտ, յՍժաքիսան, յՍտեասա, ի Վրաստան. անոնց եպիսկոպոսներուն ու հասարակ քահանաներուն տրուած պատուանշանները, այն ուքազը (հրովարտակը) որով Նիկողայոս կայսրը արգիկըր է 1841ին որ Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութեանը դեմ նախատական բան ամենեւին չտրպուի : Այս ներողամտութիւնը դեմ ընդդէմ հակառակ է Ռուսաց տերութեան հոով-

deux Eglises, lorsque la mort de l'empereur, d'autres disent le fanatisme de quelques évêques grecs, rompit tout accord entre elles.

Comment, à partir de cette époque, les Arméniens, à travers leurs dissensions et leurs vicissitudes politiques, maintinrent l'intégrité et l'indépendance de leur foi religieuse; comment cette intégrité survécut même à la chute de leur dernier royaume et à la dispersion complète de leur race, je dois laisser à d'autres le soin de cette recherche, curieuse sans doute, à plus d'un titre, mais qui m'éloignerait trop de mon sujet et de l'objet même du livre. Deux autres divisions de l'ouvrage contenant, l'une l'exposé de la foi arménienne, rédigé en l'an 1166, à la demande de l'empereur Manuel Comnène, par le patriarche Nersès, treize ans avant le concile de Roum-Kalé, l'autre une traduction littérale de la liturgie, ainsi que des notions additionnelles sur les sacrements, les observances, la hiérarchie ecclésiastique, etc., je n'en parlerai pas davantage, me contentant d'y renvoyer le lecteur désireux de s'instruire à fond des rites et de la constitution de l'une des plus anciennes Eglises de l'Orient.

Mais il est un point que l'auteur atteint comme en passant, et qui, par cela même, me paraît renfermer la pensée véritable de l'ouvrage, et mérite d'autant plus d'être signalé : c'est celui où il est traité de l'état religieux et politique des Arméniens de Russie. En même temps qu'il s'efforce d'amoindrir encore la différence, à peine visible suivant lui, qui sépare l'Eglise arménienne de l'Eglise russe orthodoxe, en s'appuyant sur les déclarations mêmes du saint synode de Pétersbourg, il se plaît à énumérer les bienfaits et les immunités dont les Arméniens de Russie jouissent à l'ombre de la puissante protection du czar, le nombre et la richesse de leurs églises et de leurs monastères à Saint-Petersbourg, à Moscou, à Nijny-Novgorod, à Astrakan, à Odessa, en Géorgie, les distinctions honorifiques accordées à leurs évêques et à leurs simples prêtres, l'oukase par lequel l'empereur Nicolas interdit, en 1841, qu'on n'imprimât rien d'irrévérencieux contre la croyance de l'Eglise arménienne. Le but de cette tolérance, qui contraste si fort avec la malveillance que témoigne le gouvernement russe à l'égard des catholiques romains, se laisse facilement entrevoir.

« Ուրիշ կողմանե, Տաճկաստանի Հայերը՝ որ ուրիշ ամեն տեղի Հայերեն աւելի շատուր են, որովհետև երկու միլիոն ու կեսի կրճասին, մինչև նիմա ամենեւին փափաք մը չեն ցուցուցած որ Յամանեան արքային խաղաղաւետ երկիրները ձգեն ու երբան ընդ հովանեաւ ուղղապաւան կայսեր զաւագանին տակը բնակին : Իսկ Ռուսաց կայսրը իրենց եկեղեցւոյն գլուխ ճանչնալու ամենեւին միտք ալ չունին. եւ այս կողմանէ բերես աւելի յայտնի բերում մը կըլլար մանաւանդ Հոռոմին մօտենալու՝ թէ որ Հոռոմ (շիտակն ըսելու համար) իր զիջողութեամբը այս յօժարամտութեան օգնէր, եւ Ռուսիոյ չափ հաշտութիւն սիրող ու ազատամիտ երեսնար :

« Այն գրքին վախճանն ու դիտաւորութիւնը մէջ բերելէս ետեւ՝ անօգուտ չեմ համարիր անոր դիմացը դնել իբրեւ ծանօթութիւն մէկ տետրակ մը որ մօտերս Փարիզու Գեր. արքեպիսկոպոսին մատուցեր է Տատեան Պօղոս Աղան, Կոստանդնու-

Հայ ենք, եւ ճշմարտութիւնը կըպատուենք ու կըսիրենք յամենայնի :

Արդ՝ խնդրոյն առաջին մասը, այսինքն Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը մեր մրեղութեան եւ ամսագրոյս սանձանէն բոլորովին դուրս ալ է են, տախկալ ենք ի խղճէ մտաց վկայելու եւ քաղաքագետ մարդկանց այսչափս միայն յիշեցնելու թէ Ռուսաց տերութեան բռնած ճամբան աշխարհիս երեսի որ եւ իցէ տերութեանց եւ իշխանութեանց բռնած ճամբէն ամենեւին տարբերութիւն մը չունենալով՝ իր կողմանէ բնական սեպելու է կըջանայ որ Հայոց պէս գործունեայ, խելացի, ճարտար, խոնական ու պարկեշտ ազգի մը սիրտը սրջափ եւ ինչ կըբաղով որ կարելի է շահի, ու իր ազգին նեա խառնէ ոչ միայն արտաքին այլ եւ ներքին կապերով : Այս բանս զգիտցող յիբափ կրնայ զարմանալ նաեւ այն աստիճանի ազատութեան կամ ներողամտութեան վրայ որ Ռուսաստանի բնակիչները ունին՝ իրենց հաստաքը համարձակ ու անխափան պաշտելու համար. րեպետեւ այս ազատութեան մեծ պակասութիւն կըբերի խառն ամուսնութեանց վրայ եղած օրէնքը, որով ուստի մը նեա կարգուի ուզողը՝ թէ այդ ըլլայ եւ թէ կին՝ արարտական է բոլոր զակրներն ալ Ռուսաց դաւանանքովը մեծցրնելու, բայց հարկ չէ ըսել թէ այս օրէնքին խտտութեամբ տակ չիյնալը սրջափ դիւրին է անոնց որ սրտերուն մէջ ազգութեան սերը ամեն ուրիշ տեսակ սերերէն աւելի գորատը ըլլալով՝ այնպիսի ամուսնութեանց ետեւէ չեն ըլլար :

Ո՞վ կրնայ ուրանալ թէ հոռոմական կարօյիլ բռնած ժողովուրդները ընդհանրապէս անգոն են Ռուսաց տերութեան իրենց կրօնական բաներուն չափազանց կեբաղով մը խառնուիլ ուզելն. բայց անոնց անգոնութեան բուն պատճառները հոս քննել չուզելով՝ այսչափս միայն յիշեցնենք որ Ռուսաստանի հոռոմականաց խիտ մեծ մասը ազգաւ լեհացի է. որով յայտնի բան է թէ խնդիրը կրօնական չմնար, այլ քաղաքական կըզատուայ. եւ այս բանիս մեծ ասպացոյց այն է որ լեհացի չեղող հոռոմականք ամենեւին նեղութիւն կամ հարձանք չեն քաշեր Ռուսաստանի մէջ :

Իսկ Ռուսաստանի Հայերուն տերութեան առջեւ Լեհացիներէն աւելի սեր ու պատիւ գտնելը՝ երբ իրաւ է, ո՞չ ապաքէն վնաս մը չունենալէն ի զատ՝ մեծապէս ալ օգտակար է իրենց ամեն

D'un autre côté, les Arméniens de Turquie, plus nombreux là qu'en aucune autre contrée du globe, puisqu'ils atteignent presque le chiffre de deux millions et demi, n'ont manifesté jusqu'ici aucune envie de quitter les pacifiques domaines du sultan pour aller vivre à l'ombre du sceptre orthodoxe. Quant à reconnaître le czar pour le chef de leur Eglise, ils y songent moins encore, et il y aurait plutôt, sous ce rapport, une tendance marquée à se rapprocher de Rome, si Rome, il faut bien le dire, secondait ce mouvement des esprits par sa tolérance et se montrait aussi conciliante et aussi libérale que la Russie.

Il ne sera pas inutile ici, en regard de l'ouvrage dont je viens de signaler le but et les tendances, de placer un petit opusculé, sous forme de note, remis tout récemment à Mgr l'archevêque de Paris, par M. Boghos Dadian, l'un des mem-

propre; nous] voulons rester exclusivement Arménien, et rendre à la vérité un hommage que nous aimons, un hommage absolu et sans restrictions.

Quant au premier point de la question, qui a trait à la politique de la Russie, il se trouve en dehors de notre sphère et du cadre de cette revue; cependant nous sommes contraint, par notre conscience, d'affirmer ce qui est à notre connaissance personnelle, en rappelant aux hommes politiques que la conduite tenue par le gouvernement russe ne diffère nullement de celle que suivent les autres puissances, et qu'elle est toute naturelle: ce gouvernement s'efforce de gagner et de fondre dans sa propre nationalité une population active, ingénieuse, laborieuse, prudente et honnête, et cela non-seulement dans ses rapports extérieurs, mais aussi à l'intérieur. Ceux-là qui ignorent ces faits, ont peut-être raison de s'étonner de cette liberté de conscience et de la tolérance dont jouissent les habitants de la Russie en matière religieuse. Il est vrai que cette liberté est restreinte par la loi qui règle les mariages mixtes, loi en vertu de laquelle tout mariage contracté avec un Russe ou une Russe impose l'obligation d'élever les enfants dans la religion orthodoxe; mais la rigueur de cette prescription ne saurait atteindre ceux qui, inspirés par un sentiment d'attachement à leur nationalité, beaucoup plus puissant que tout autre motif d'entraînement, ne cherchent jamais de pareilles unions.

Il est impossible de nier qu'en général les populations catholiques romaines supportent avec peine la tendance du gouvernement russe à s'immiscer dans leurs affaires religieuses. Sans vouloir examiner à fond les véritables causes de leur mécontentement, nous dirons seulement que l'immense majorité des catholiques romains de la Russie est composée de *Polonais*; par conséquent la question ne reste plus circonscrite dans le domaine religieux, elle devient politique. Une preuve manifeste de cette assertion est la tranquillité dont jouissent, dans ce pays, les catholiques non polonais.

Si ce que l'on dit est vrai, que les Arméniens de Russie sont plus favorisés par le gouvernement que les Polonais, il est évident qu'il n'y a là aucun danger à craindre pour les pre-

պօլսոյ Հայժողովրդեան իշխանաւորներն մեկը :

« Այս տետրակին նայելով, Հայոց եկեղեցւոյն Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ ունեցած կարծեցեալ անհամաձայնութեան նիւթերը որ ես ուրիշ տեղ համարեր եմ (Նամակահօր զՏանկաստանէ, հատ. Բ, էջ 271) ըստ Գեր. Իլլերոյի՝ Պետրայի հանգուցեալ արքեպիսկոպոսին քրիստոնեական վարդապետութեանը, եօրնէն չորսի վերածելու է, որ ասոնք են. բղխումն Հոգւոյն սրբոյ, երկու բնութիւնք ի Քրիստոս, վիճակ հոգւոց յետ մահու, գերագահութիւն պապին . եւ այս նիւթերըս վրայ անգամ եղած մոլորութիւններուն եւ ոչ մեկը կրնայ իրաւամբ տրուիլ Հայոց. վասն զի քե որ մեկը մօտէն ու առանց նախապաշարման նայի՝ կրնասկընայ որ իրենց Հարց այս խնդիրներուն տուած բացատրութիւնը միշտ համաձայն եղած է հռովմեական ընդհանրական եկեղեցւոյ վարդապետութեանը հետ : Տատեան ամիրային իր դրութեանը վկայու-

կողմանէ. ով կրնայ ըսել քե անելի գո՞ն պիտի ըլլային մերգնեայք՝ քե որ հռովմեականաց պէս (ինչպէս որ կրտն Պարոն Ուպիլչինի) կասկածելի ըլլային այնպիսի հօգ որ տերութեան մը առջեւ :

Գանք խնդրոյն երկրորդ մասին, որ է գրքին նեղինակին դիտաւորութիւնը :

Նախ եւ առաջ այս գիտնալու է որ Ռուսաստանի Հայերը Ռուսաց հասարակ ժողովրդէն, երբեմն ալ եկեղեցականներէն ու կարծեցեալ գիտնաներէն շատ անելի նախատինքներ կրնան իրեն. *Տերեօթիկոս, մարտիալ, Գրիգոր անունով աղանդապետի մը նետեւոյ (որովհետեւ իրենք զիրենք Գրիգորեան կանոնանէն քանի մը տարիէ ի վեր՝ ըստ որում յուստորջական), Լուստաւածարչար, արխտական, մխարեան, Ետիք շխան* եւ այլն, քան քե Տանկաստանի Հայերը Գրանկաց քարոզիչներէն, վերոխաւանտայի աշակերտներէն, ու քանի մը լատինասեր միսթարեաններէ : Այս այսպէս ըլլալով, ոչ ապաքէն մեծամեծ գովեստից ալ արժանի սեպելու է այն ազգասիրաց ջանքն որ կաշխատին քե խօսքով եւ քե գրով սրբելու ազգին վրայէն այս կեղտ անունները սրարտուպատշաճ եղանակաւ : Եւ անա այսու դիտմամբ միայն նրատարակուած է այն փոքրիկ գրուածքը, ինչպէս որ հաստատեալ գիտնեք, եւ ոչ երբեք Հայերը Ռուսացընելու դիտաւորութեամբ՝ ինչպէս որ վեր ի վերոյ նայողները կրնան կարծել : Իրաւ է որ Ռուսաց տերութեան Հայերուն վրայ ցուցուցած սերն ու հովանաւորութիւնը չափէ դուրս մեծցրնելու ջանք մըն ալ կերենայ գրուածքին մէջ. բայց այս ջանքը բնական չմարտարանար երբոր մտածուի քե Հայերը իրացընէ արժանի են այնպիսի խնամոց, եւ միքէ պէտք է որ զարմանք ըլնք անոնց որ գիտնէ քե գրքին նեղինակը եւ տպագրել տուողը՝ Ռուսաստանի Հայերէն ու տերութեան առջեւ մեծամեծ պատիւներ ու պաշտօններ ունեցողներէն են : Իսկ քե ասոնք միաք ունենան զՀայերը նաեւ կրօնի կողմանէ Ռուսացընելու՝ ամենեւին գրքին խօսքերէն չնետելի, ու անք ալ չենք կարծեր, եւ յուսանք քե չենք խարտած :

bres les plus éminents de la communauté arménienne de Constantinople.

Suivant cette note, les points sur lesquels l'Eglise arménienne serait en désaccord prétendu avec celle de Rome, et dont j'ai donné ailleurs l'énumération (*Lettres sur la Turquie*, t. II, p. 271) d'après le catéchisme de feu Mgr Hillereau, archevêque de Pétra, devraient être réduits de sept à quatre, savoir: la procession du Saint-Esprit, les deux natures en Jésus-Christ, l'état des âmes après la mort, la primatie du pape; et encore aucun de ces points ne saurait-il être objecté avec justice aux Arméniens, puisque, si l'on veut y regarder de près et avec un esprit libre de préjugés, on reconnaît que l'interprétation qu'en ont donnée leurs Pères a toujours été conforme à la doctrine de l'Eglise catholique romaine. Il ne m'appartient pas de discuter l'authenticité des témoignages allégués par M. Dadian à l'appui de sa thèse; j'admets

miers; au contraire, il y a beaucoup de bien à espérer de toutes manières; pourrait-on supposer que les Arméniens seraient satisfaits, si, aux yeux d'une puissance formidable, ils étaient tenus autant en suspicion que le seraient les catholiques, au dire de M. Ubicini?

Venons maintenant à notre deuxième point, c'est-à-dire à l'intention de l'auteur du livre.

Il est à remarquer tout d'abord que les Arméniens de Russie sont exposés aux insultes du bas peuple russe, et quelquefois des ecclésiastiques et des prétendus savants, et qu'ils sont qualifiés des noms odieux d'hérétiques, de schismatiques, de sectaires, partisans des erreurs d'un hérésiarque nommé Grégoire (par suite du nom de Grégoriens qu'ils ont adopté depuis quelque temps comme pour indiquer leur soumission aux successeurs de saint Grégoire l'Illuminateur), et des qualifications de théopaschites, d'ariens, de monophysites, d'eutychiens, etc., etc., et ces inculpations sont beaucoup plus à craindre pour eux que celles que leur adressent quelques-uns des missionnaires latins, des élèves de la propagande, et des mekhitaristes latinisants. Cela posé, est-ce qu'il ne serait pas juste de considérer, comme à propos et dignes d'éloges, les efforts de ceux d'entre les Arméniens qui tâchent, par leurs discours ou leurs écrits, de réfuter ces accusations dirigées contre eux? C'est uniquement dans ce but que l'ouvrage précité a été évidemment composé et nullement dans l'intention de russifier les Arméniens, ainsi que pourraient le penser les gens qui n'approfondissent pas la question. On voit, il est vrai, dans cet écrit, percer une tendance à exagérer la protection accordée par le gouvernement russe aux Arméniens; mais cette tendance n'est-elle pas suffisamment justifiée par un fait impossible à méconnaître, c'est que les Arméniens méritent cette protection. D'ailleurs, l'auteur et l'éditeur de cet ouvrage ne sont-ils pas eux-mêmes des sujets russes, et haut placés dans l'état social de cet empire? Mais qu'ils aient l'intention de russifier les Arméniens jusque dans leurs croyances religieuses, rien dans l'ouvrage en question ne le montre, et il suffit de le lire avec un esprit non prévenu, pour en avoir la conviction.

քին բերած խօսքերուն վաերականութիւնը քրն-
 նելը իմ բանս չէ. ես առանց դժուարութեան կրն-
 դունիմ իրեն հետ ու Հ. Գաբրիէ Այվազովսքիին
 հետ (այս ալ ըսենք որ Հ. Գաբրիէլը մխիթարեան
 քահանայ է, ուստի եւ հոռովմեական Հայ) քէ Հայոց
 եկեղեցւոյն ու Հոռովմայ եկեղեցւոյն դաւանու-
 քեանը մեջ եական տարբերութիւն չկայ, եւ քէ
 առաջինը երկրորդին հետ գրեթէ նոյն յարաբե-
 րութիւններն ունի՝ ինչ որ ունի գաղղիական եկե-
 ղեցին. ուստի ես ալ կրնամարիմ գինքը՝ իր յա-
 տուկ զօրքուածքովը նոյնպէս ուղղափառ՝ ինչ-
 պէս որ ինքն իսկ Գեր. արքեպիսկոպոսն Փարի-
 զու ուղղափառ է :

« Ապա ուրեմն երկու կողմէն այս բացատրու-
 քիւններն ըլլալէն ետեւ՝ տարածայնութիւն ինչո՞ւ
 ըլլայ : Ինչո՞ւ պիտի արուին դեռ Հայոց *հերձուածողի*
 ու *հերձակոտի* նախատական անունները՝ երբոր
 ժողով մը չէ եղած ու զանոնք եկեղեցիէն դուրս
 չէ ըրած, եւ իրենք զիրենք հյու եւ հաւատարիմ

Ինչո՞րչն երբոր մասը մեզի ամենէն կարեւորը կերևանայ.
 այսինքն Ռուսաստանի Հայոց արամազորսքիներ : Յանդգնու-
 քիւն կրնայ համարուիլ մեզի իրաւամբ՝ երբ Ռուսաստանէն
 այսչափ հեռու եւ այսչափ տարի գառուած գտնուելով ալ
 պնդենք քէ ինչպէս որ պէտք է տեղեակ ենք այն կողմերու
 Հայոց դիտարութեանցն ու յօժարութեանը : Մակայն ունե-
 ցած տեղեկութիւններս բաւականն ալ տակի համոզած է գմեզ
 քէ Հայերը բոլորովին ոտու դառնալու եւ Ռուսաց մեջ ընկղմե-
 լով խտանուելու վտանգը ունին ալ նէ՛ կամէքն ու դիտարու-
 քիւնը չունին : Ո՞վ չգիտեր քէ մեր ազգը իր դաւանանքն ու
 արարողութիւնները փոխելէն մտնու չափ կրտսկայ ու կրքա-
 շուի. եւ իրաւունք ունի, վասն զի անոր վրայ միայն մնացած
 է՝ կրեանք բռնի՝ իր ազգութեան ներքին իսկութիւնը, կերպով
 մը նաեւ արտաքին գոյութիւնը : Տաճկաստանի Հայր վաճա-
 ուանցիցն մեջ, ժողովարաններու մեջ, պալատին մեջ, գրօսա-
 բանաց մեջ, եւ ուրիշ գրեթէ ամեն տեղ միքէ Տաճկի պէս չը-
 վարուիք, տաճկերէն չը՛խօսիք, Տաճկաց չը՛նտեսիք. նք
 կրնանցի իր հնայութիւնը, երբ ոչ եկեղեցւոյն մեջ՝ ուր հարիւ-
 րաւոր ազգակցաց հետ մեկտեղ վերջը այսու սկզբամբ եւ
 նախնեաց լեզուով եւ իր սուրբ եւ ստուածարեալ վարդապետաց
 հոգեբուղիս խօսքերովը զՌուսաստան կրփառաբանէ միաբանու-
 քեամբ : Այսպէս է անա նաեւ Ռուսաստանի Հայը. եկեղեցիէն
 դուրս գրեթէ ամեն տեղ ոտու, բայց եկեղեցւոյն մեջ Հայ, եւ
 զերմուտանը Հայ. եւ երբ մինչեւ վերջը այսու սկզբամբ եւ
 հոգեով մնայ Հայը, ո՞վ կրնայ կասկածիլ քէ իր ազգային դաւա-
 նանքն ու արարողութիւնները փոխէ : Միայն քէ... այս կտորը
 բնչուս ասնն մտքերիս քիչ մը կրտատանի... միայն քէ վախ
 մը կայ որ եւրոպական կրթութեան չափէ դուրս ետանդեամբ
 եւ ծուռ ընտրողութեամբ հետեւող երիտասարդաց նորասի-
 րութիւնն ու ինքնանաւաստութիւնն յիշատի է քիչ մը կասկածիլ.
 Իրովնտես ինչպէս Տաճկաստան՝ նմանապէս եւ տակի Ռու-
 սաստան ալ կրգտնուին այնպիսիներ որ իրենց նախանարց եւ
 նախնեաց անաստամութեանը հետ կըրքորին նաեւ անոնց
 բարեպաշտութիւնն ու ազգասիրութիւնը, եւ իրենք գիտենք
 գիտանն ու բարակ մտքովանց տեղ դնելը՝ կարծեն քէ եկեղեցի
 ու եկեղեցական հանդէսներէ հեռու ջախելով կըլլայ : Ո՞րքափ
 փափաքելի բան է որ այս ծուռ սկզբունքն գիրենք ազատ
 պահելու եւ կամ գոնէ եաքը ազատելու հնարքները շատ ու

sans peine, avec lui et avec le R. P. Gabriel Aiva-
 zovsky (le P. Gabriel, notons-le bien, est religieux
 mekhithariste, et, par conséquent, Arménien ca-
 tholique), qu'au fond il n'y a pas de différence
 entre la croyance de l'Eglise arménienne et celle
 de l'Eglise de Rome, que la première se trouve
 vis-à-vis de la seconde à peu près dans les mêmes
 rapports que l'Eglise gallicane, et, par conséquent,
 je le tiens, d'après sa propre expression, pour aussi
 bon catholique que Mgr l'archevêque lui-même.

Mais alors pourquoi ce malentendu quand les
 parties se sont expliquées? Pourquoi les noms
 odieux de schismatiques et d'hérétiques, dont on
 continue à flétrir les Arméniens, lorsque aucun
 concile ne les a mis hors de l'Eglise et qu'eux-
 mêmes se proclament ses fils soumis et fidèles?

Le troisième point que nous avons à traiter, celui qui a
 rapport aux dispositions des Arméniens de Russie, nous
 paraît encore plus important que les précédents. Vivant éloi-
 gné de la Russie depuis longues années, nous serions peut-
 être justement accusé de témérité si nous prétendions con-
 naître au fond les intentions et les tendances des Arméniens
 de ce pays. Toutefois, ce que nous en savons, nous suffit pour
 être persuadé que les Arméniens se trouvent en effet *exposés*
 au danger de devenir complètement russes, et d'être absorbés
 par la nationalité dominante, mais ils n'y sont nullement
 enclins. Chacun sait combien les Arméniens tiennent à ne
 rien innover dans leur croyance et leurs rites; et ils ont rai-
 son, parce que c'est là uniquement que repose, pour ainsi
 dire, l'essence de leur nationalité, et, en quelque sorte, leur
 existence comme peuple particulier. L'Arménien de la Turquie
 ne se montre-t-il pas dans les places publiques, dans les ca-
 fés, dans le sérail, dans les promenades, partout enfin, avec
 les dehors d'un Turc? Ne parle-t-il pas toujours le turc? n'i-
 mite-t-il pas en toutes choses les Turcs? Où se trahit sa nati-
 onnalité arménienne, si ce n'est à l'église, où il se réunit à la
 foule de ses compatriotes, pour célébrer la gloire de Dieu
 dans la langue de ses ancêtres, et en répétant les paroles
 pleines d'onction des saints docteurs de sa patrie? L'Arménien
 de Russie se trouve aussi dans les mêmes conditions : Russe
 partout, excepté dans l'intérieur de l'église où il redevient
 uniquement Arménien, et très-zélé Arménien. Si donc il per-
 sévère dans les mêmes principes et dans les mêmes vues, nul
 doute qu'il n'altérera jamais la croyance de ses pères et les
 rites de son Eglise. Cependant une seule chose nous paraît à
 craindre, c'est l'esprit qui anime aujourd'hui plusieurs de nos
 jeunes gens, satisfaits d'eux-mêmes, amateurs de nouveautés,
 qui sont épris d'un goût malentendu pour une éducation exclu-
 sivement européenne; car il se trouve de ces jeunes gens en
 Turquie, et un plus grand nombre encore en Russie, auxquels
 la piété et le patriotisme de leurs ancêtres semble être le
 résultat de l'ignorance, et qui s'imaginent que c'est en s'abste-
 nant de fréquenter l'église et en désertant les exercices reli-
 gieux, qu'ils s'acquièrent le droit d'être considérés comme des

որդիք կրճանջնան եկեղեցւոյ : Ինչո՞ւ համար այն միաբանութիւնն որ այնչափ ցանկալի է՝ ոչ միայն եկեղեցւոյ օգտին համար, այլ և մերարեւելեան քաղաքականութեանը, մինչեւ հիմա չէ կատարուած : Յանցանքը որո՞ն է, Հոռովմայ քի : Հայոց : Թողունք որ այս փափուկ խնդրոյն պատասխանը ինքը Պօղոս ամիրան տայ՝ նոր պատահած պատմութիւն մը մեջ բերելով . « Պիոս Թ՛ պապին քանանայա-
« պետութեան առաջին տարիները քիչ մնաց որ
« աւելի կերպով մը պիտի պայծառանային ընդ-
« հանրական եկեղեցւոյ տարեգրութեանց մեջ՝
« Հայոց եկեղեցւոյն բոլորովին մօտենալովը առ
« եկեղեցին Հոռովմայ : Գերապատի Ֆերրիերի
« նուիրակը մինչդեռ ի Կոստանդնուպօլիս էր՝
« Տաճկաստանի Հայոց ազգային ժողովոյն կող-
« մանէ պատգամաորութիւն մը ընդունեցաւ որ
« մայրաքաղաքին երեւելի անձինքներէն բաղ-
« կացեալ էր, ստորագրեալս ալ այն պատգա-
« մաւորաց մէկն ըլլալու պատիւն ունեցեր էր :

գործոր ըլլան : Տարակոյս չկայ քի ասոր մեծապէս կրնան օգնել եկեղեցականք՝ քի որ ուսման ու լեզուագիտութեան կողմանէ աշխարհականներէն վար զմանն, և միանգամայն շրջուան որ մեր նոյակապ եկեղեցւոյն շքեղ ու գեղեցիկ արարողութիւնները խորնանան, և եկեղեցական պաշտամանց վայելչութիւնները այնչափ պակսին ու խանգարին որ ոչ միայն ուսումնականաց այլ և հասարակ ժողովրդեան աչքը կերպով մը օտար ազգաց նանդեաներուն վրայ մնայ, այսինքն Յունաց, Ռուսաց կամ Լատինացոց, որով կամաց կամաց իրենց ազգային եկեղեցիներէն պաղելով՝ անոնց եկեղեցիները յաճախեն, անոնց նետ խնամութիւնն ընեն, անոնց լեզուին ու սովորութեանցը վրայ գնային, իրենց մինչեւ խիստ գովելի աւանդութիւններն ալ վար գաղտնեն, և ուրիշներուն պախարակելի սովորութիւններն անգամ մինչեւ երկինք բարձրացրնեն :

Թօսքերնիս չմիջացրնենք ատանց այս ալ անկցրնելու քի փափաքն ու յոյսը իրարմէ շատ տարբեր բաներ են : Պարոն Ռապիշինին աղէկ կրտէ քի ամեն Հայ կը յերազէ որ օր մը չէ նէ օր մը նոր բազաւորութիւն մը ունենայ. երէ կըսայ է, բերեալ քաղձանքի չափ ալ գործընդ չունի, ճիւր մնաց ակնկալութեան և յուսոյ : Մեր ազգը բարեբաղ կրնայ նամարուիլ նաև այս կողմանէ որ իր կատարելութիւններն ու պակասութիւնները լաւ կրճանջնայ. զիտ որ զեւ շատ ու խիստ շատ յառաջադիմութիւն պէտք է իրեն որ նախ բարոյապէս ու մատարապէս նորոգուի, կազդուրի, բուսաւորուի, և յետոյ ուրեմն նստի մտածել քի ինչ երջանկութիւն կրպակի իրեն՝ նոյնանաւորութիւնին վայելած տերութեանց կողմանէ որ մտքն պարզ փափաք ալ ըլլայ նէ անցնի ինքնազուրի կառավարութիւն մը ունենալու... : Մենք այս՝ զիտենք, և օտարաց ալ պարճանօք կրենք, որ մեր ազգին խոնականագոյն մասը (որ աղէկ որ մեծ մասն է) իր տերութեան մեջ ալ գտնուի՝ իրեն սրբաբան պարտք մը կրճանարի պիտանի, հաւատարիմ, սիրելի և պատուական ըլլալ անոր, ատանց իր սիրելի ազգութիւնը կորսրեցնելու, և իր նախնեաց քաղցր ու անգին աւանդութիւնները մատուցի

Pourquoi l'union, si désirable dans l'intérêt non-seulement de l'Eglise, mais encore de notre politique en Orient, n'est-elle pas encore consommée? Est-ce la faute de Rome? est-ce celle des Arméniens? Laissons M. Boghos Dadian lui-même s'exprimer sur ce point délicat, en rappelant un fait historique récent : « Les premières années du pontificat de Pie IX ont été sur le point d'être illustrées, dans les annales de l'Eglise universelle, par un rapprochement complet de l'Eglise d'Arménie et de celle de Rome. Mgr le nonce Ferrieri reçut, durant son séjour à Constantinople, une députation du conseil national des Arméniens de la Turquie, choisie parmi les personnages notables de la capitale. Le soussigné a eu l'honneur d'en faire partie. Un exposé des doctrines de l'Eglise arménienne, présenté par cette députation, a obtenu l'approbation pleine et entière de Mgr le nonce. Malheureusement ce prélat, insistant sur la

personnages instruits et civilisés. On ne pourrait assez désirer que les moyens de préserver la jeunesse arménienne de ce principe funeste ou au moins de l'en détacher plus tard, soient nombreux et efficaces. Nul doute que le clergé arménien ne contribue beaucoup à ce résultat, s'il cherche à ne pas rester en arrière, dans l'étude des sciences et de la philologie, de ses compatriotes laïques; si, surtout, il ne permet pas que les rites majestueux de notre liturgie tombent en désuétude, ou s'altèrent, au point que les gens instruits et aussi le bas peuple même en viennent à regarder avec envie les cérémonies des autres peuples, par exemple, des Grecs, des Russes ou des Latins : c'est par là, en effet, qu'ils se refroidissent insensiblement de leur attachement à l'église nationale, qu'ils sont attirés à fréquenter les Eglises non arméniennes, à contracter des mariages avec des étrangers, à se prendre d'une passion irréflectie pour les langues et les usages de ceux-ci, à mépriser les plus belles traditions de leur nation, et à élever jusqu'aux nues les coutumes les plus blâmables des autres.

Nous ne pouvons terminer ces considérations sans rappeler qu'il y a une très-grande différence entre le désir et l'espérance. M. Ubcini dit très-bien que tout Arménien rêve la reconstitution, à un jour donné, d'un nouveau royaume d'Arménie; mais si ce n'est là qu'un rêve, ce rêve n'est pas même la valeur d'un désir, et encore moins d'une espérance. On peut dire que notre nation est encore assez heureuse pour savoir reconnaître avec discernement ses qualités ou les défauts qu'elle possède; elle sait, par conséquent, qu'elle a besoin encore de beaucoup d'efforts et de progrès pour parvenir à se régénérer moralement et intellectuellement, pour se réformer, s'éclairer, avant de songer à ce qui lui manque, dans l'état où elle vit aujourd'hui sous des gouvernements protecteurs, et avant de concevoir un seul instant le désir d'avoir un gouvernement indépendant... Ce que nous savons de science certaine, et ce dont nous pouvons assurer les étrangers, non sans orgueil pour nous, c'est que la portion la plus sensée de la nation, c'est-à-dire la très-grande majorité, considère, dans quelque pays qu'elle habite, comme un devoir

« Անոց Հայաստանայց եկեղեցոյ վարդապե-
 « տութեանցը վրայ տուած քանի մը բացատրու-
 « քիւնները լիակատար կերպով հաճոյ եղան զե-
 « րապատիւ Նուիրակին : Ափսոս որ այն անձին
 « սաստիկ պնդելովք թէ ոչ միայն պատշաճ՝ այլ
 « եւ հարկաւոր է որ ազգային պատրիարքաց եւ
 « եպիսկոպոսաց ընտրութիւնը պապին ձեռքովն
 « ըլլայ (որ Արեւելքի մէջ հազարաւոր տարիներ
 « րէն ի վեր հաստատուած սովորութեան հա-
 « կառակ է), Տաճկաստանի Հայոց պատգամաւոր-
 « ներուն ըրած այցելութիւնը անպտուղ եղաւ : »

Ա. ՈՒՊԻԶԻՆԻ :

պէս (ոսովորեն ըսենք՝ *Principe* պէս) կրպանէ կրպանպանէ .
 գիտէ որ աստուածային Նախախնամութիւնն ըսած է իրեն .
 « Հայդ պաննա եւ կեցցես : » Գ. Ա. :

convenance, la nécessité même de la nomination
 des patriarches et des évêques nationaux par le
 pape, contrairement à l'usage séculaire établi en
 Orient, cette démarche des représentants des Ar-
 ménians de la Turquie n'a eu aucun résultat. »

A. ÜBICINI.

sacré de se rendre utile, de se montrer fidèle, dévouée et pleine
 d'honneur à l'égard de la puissance sous laquelle elle vit,
 sans rien perdre de sa nationalité. Elle maintiendra les douces
 et précieuses traditions de nos ancêtres, comme autant de
 reliques vénérées, ou, pour mieux dire, avec une expression
 vulgaire, mais profonde, comme un *talisman*. — Elle sait que
 la divine Providence lui a dit : « Garde ces traditions, et tu
 vivras! »

Ե. ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

Նոյեմբեր ամսոյն մէջ կրնանք ըսել թէ երկու
 նշանաւոր գործողութիւն պատահեցաւ Եւրոպայի
 մէջ . մէկը համաշխարհական արուեստահանդի-
 սին վերջնապէս էր՝ ինչպէս որ ըսինք, մէյմ'ալ
 արեւելեան պատերազմին գրեթէ դադրիլը՝ ձմեռը
 վրայ գալուն պատճառաւ : Հասարակաց կար-
 ծիքը, մանաւանդ թէ փափաքը, ստեն գտաւ
 խաղաղութեան եւ հաշտութեան վրայ տարա-
 ծուած ձայներուն մտիկ ընելու . բայց համարձակ
 վճիռ մը տուող գտնելը կարելի չէր, թերեւս եւ
 ոչ մեծամեծ տերութեանց խորհրդարաններուն
 մէջ : Ռուսաց զեքերուն երեսելի յաջողութիւն
 մը ջունենալը եւ ոչ մէկ տեղ՝ մեծ արգելք է ան-
 տարակոյս այնպիսի մեծ տերութեան մը զի-
 ջանելուն որ հաշտութիւն ըլլայ . արեւմտեան
 տերութիւններն ալ թեպէտ եւ անբաւ վնասներ
 կրեցին, բայց այն մեծամեծ յաջողութիւններն որ
 ունեցան՝ յոյս կուտայ իրենց որ պատուաւոր
 կերպով մը հաշտութիւն ընեն իրենց թշնամոյն
 հետ, ապա թէ ոչ՝ գալ տարի ալ պատերազ-

մը առաջ տանելու ստիպուած ենք կրսնն :
 Նոյեմբերի 25ին, մեծանուն եւ հանճարեղ Մոլէ
 կոմսը՝ որ Լուի-Ֆիլիպի բազաւորին քաջ խորհրդ-
 դականներէն ու պատուաւոր ռաթիկաններէն մէկն
 էր՝ իր գեղի տանը մէջ վախճանեցաւ կարուա-
 ծով : — Չորս օր՝ առաջ ալ Պրիւա ծովապետը,
 որ Պոլսոյ մեծամեծներէն ու վեճափառ արքայէն
 այնչափ պատիւ տեսնելէն ետեւ արեւելքէն
 Գաղղիա դառնալու վրայ էր, Սիկիլիոյ Մեսինա
 քաղաքն որ հաստ՝ վախճանեցաւ ի տրտմութիւն
 Գաղղիացոց առ հասարակ :

— Սարտենիոյ կամ Փիեմոնթի Վիկտոր-Էմմա-
 նուէլ բազաւորին Գաղղիա ու Անգղիա գալովը
 դաշնակից տերութեանց բարեկամութիւնը աւելի
 հաստատուեցաւ : Նախդէռն կայսրը եւ Վիկտորիա
 բազունին արժանաւոր հիւրընկալութեամբ մեծա-
 րեցին այն բազաւորն որ թեպէտ փոքրիկ տերու-
 րեան մը գլուխ է, սակայն քսանընիւնգ միլիոն Իտա-
 լացոց սրտին վրայ ոչ սակաւ ազդեցութիւն
 ունի :